

XҒТАР 16.01.11
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-59-70>

Абайдың тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісі

Қ.Т. Бибеков^{*1}, Л.М. Оразғалиева², Г.М. Мусабаева³

^{1,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Astana IT University, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹kanysh.bibekov@gmail.com, ²lauraorazgalyeva@mail.ru, ³gulnaz_max@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Абай шығармаларының тіліндегі «ақыл» концептісі вербализациясы мен дефинициясының мағыналық аясы лингвоконцептологиялық тәсілдеме тұғысынан талдауға түседі. Қазақ тіл білімінде Абай тіліндегі «ақыл» концептісі арнайы зерттеу нысанына алынбаған. Абай тіліндегі «ақыл» концептісі қазақ халқының дүниетанымымен, ислам танымымен тығыз байланысты, сонымен бірге тек ақынның өз шығармашылығына ғана тән қолданысы мен мағыналық еерекшеліктері бар. «Ақыл» концептісіне қатысты мағыналар *ақыл, ғақыл, ғылым, ой, көз, сәуле, зерек* сияқты т.б. сөздер арқылы білдіріліп, *суық ақыл, суық мұз ақыл, нұрлы ақыл, ақылдың көзі, әділетті ақыл, ақыл өлшеулі* т.б. сөз тіркестерінде нақтылана түседі. «Ақыл» концептісінде тану, ғылым-білімді меңгеру, пайда-зиянды айыру, салыстыру, тексеру, талдау сияқты т.б. қасиеттер бар. Абайдың тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісінде ақыл *өлшеулі*. Оның өлшеулілігі басқа дүниені тани алмауында емес, Алланы тануға қатысты көрінеді. Алладан басқа барша жаратылысты ақыл тани алады. Абай ақылдың үнемі дамып отыратын құбылыс екендігіне көңіл аудартады. Бірақ ақыл бала кездегі білуге деген құмарлықты тәрбиелеп, ізденіп, ұстаздан оқу арқылы дамиды.

Түйін сөздер: концепт, ақыл, әлемнің тілдік бейнесі, ғылым, ой, лингвоконцептология.

Түсті: 30.01.2025; Жөнделді: 07.03.2025; Мақұлданды: 12.03.2025; Онлайн қолжетімді: 30.03.2025

*Хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Абай өз шығармашылығы арқылы қазақ тілін жаңа сапалық биікке көтерді. Абай өзі өмір сүрген тіл әлеміне ықпал етіп, мазмұндық жақтан байытты. Абайдың дүниетанымы, идеялары шығармашылығы арқылы жарыққа шықты. Абай шығармашылығында адам болмысы, жаратылысы, өмірі мен мақсат-мұраты, адам және қоғам мәселесі философиялық тұрғыдан терең толғалады. Адамның ішкі әлемімен байланысты жүрек, ақыл, қайрат, көңіл ұғымдары Абай тілінде мағыналық жақтан кеңінен ашылады. Мақаланың көлемін ескере отырып, Абай шығармалары тіліндегі «ақыл» концептісінің вербализациясы мен дефинициясының мағыналық аясын лингвоконцептология тұрғысынан анықтауды мақсат еттік. Абай тіліндегі ақыл сөзінің мағыналық және қолданыс ерекшеліктері лексикологиялық, стилистикалық тұрғыдан қарастырылып, «ақыл» концептісі когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану бағытындағы жекелеген мақалаларда аталып өткенмен, арнайы зерттеу нысаны ретінде жан-жақты талдауға түспеген. Абай тіліндегі «ақыл» концептісі қазақ халқының дүниетанымымен, ислам танымымен тығыз байланысты, сонымен бірге тек ақынның өз шығармашылығына ғана тән қолданысы мен мағыналық ерекшеліктері бар.

Әдіснама

Абай санасында ғалам бейнесінің жинақталып, жүйеленіп, тәртіптеліп, концептілік жүйеге айналуы мен шығармашылығы арқылы жарыққа шығуы аса күрделі үдеріс екені сөзсіз. Қаламгер өзінің шығармашылық ойын жарыққа шығару барысында оқырманды өзі жасаған көркем образға еліктіру арқылы өз танымындағы әлем бейнесін, өзінің қайталамбас сезім күйін ұсынатын болады [1, 117-118].

Сонымен бірге Абайдың тілін қоғаммен, мәдениетпен, ұлттың дүниетанымымен байланысты зерделеу керек болады. В. Карасик лингвоконцептологияны классикалық, құрылымдық және функционалдық семантиканың жалғасы деп санайды [2, 93]. Профессор С.Г. Воркачев лингвоконцептология мәдениетпен байланысы бар және тіл арқылы жарыққа шыққан ментальды бірліктерді зерттеу нысанына алатынын айтады. Сондай-ақ мәдениеттану, когнитология, әлеуметтану, тарих және басқа да салалардың деректерін назарға алады. Лингвоконцептология да өз зерттеулерінде семалық талдау әдісі мен өріс теориясына сүйенеді [3, 19]. Сондықтан да зерттеу барысында лингвоконцептологиялық тәсілдеме негізге алынды. Абай өлеңдері мен қара сөздеріндегі «ақыл» концептісіне қатысты тілдік бірліктер, сөздер мен сөз тіркестері, мәтін элементтері лингвоконцептологиялық тәсілдеме тұрғысынан талдауға түсті. Лингвоконцептологиялық тәсілдеме арқылы зерделегенде Абай тіліндегі «ақыл» концептісінің ұлттық мәдениетпен, дүниетаныммен байланыстыра отырып, өзіндік философиялық-көркемдік танымындағы орнын анықтауға болады. Абай тіліндегі «ақыл» концептісіне ұлттық мәдени-танымдық контекстің ықпалы мен ақын тіліндегі трансформациясын, өзіндік ерекшеліктерін зерттеуде контент талдау әдісі пайдаланылды. Компоненттік талдау әдісі сөздердің, сөз тіркестерінің немесе

тұрақты сөз орамдарының мәдени және психологиялық құрамын бөлшектеп, олардың мағыналық компоненттерін анықтауға бағытталды.

Зерттеуде негізгі бірлік ретінде концепт термині қолданылды. В.А. Маслова концепт мәтіннің бөлігі ретінде, мағынаның архетиптік және мифопоэтикалық өлшемдерін, әлем туралы діни-философиялық және мәдени-тарихи білімді қамтитын мәдени-семиотикалық құбылыс ретінде қарастырады [4, 27]. Ғалым концептінің танымдық және таңбалық сипаттағы әлем бейнесінің бөлшегі ретіндегі сипатын көрсетеді.

Ғалым Нұргелді Уәли: «Концепт индивид санасында сәулеленген сезімдік-заттық образдын (перцептивті модус) негізінде пайда болады. Концепт негізінде сезімдік тәжірибе жатады. Сезімдік-заттық образ (код) концептің ядросы болып табылады. Осы заттық код белгілі бір объектіні терең, жан-жақты білген сайын жаңа мәндік белгілермен байи түседі. Осының нәтижесінде концептің мазмұны ұлғаяды, мазмұны кеңі түседі. Әлгі белгілердің қайсыбірінің мәнділігі күшейе түсуі, қайсыбірінің көмескіленуі ықтимал» [5, 12]. Ғалым концептінің ядросы сезімдік-заттық образ екенін айта келе, оның дамып, толығып отыру мүмкіндігіне назар аудартады. М. Бисенбаева да өзінің докторлық диссертациясында Н.Уәлидің пікірін қуаттайды [6]. Концепт құрылымы ұлттық сана үшін неғұрлым елеулі, релевантты белгілер қамтиды. Олар қоршаған шындықтың нақты бөлшектері туралы тіл иегерлері жинақтаған білімнің этноайшығын көрсетеді [7, 63]. М.Пименова концептідегі шындықтың бір үзгі туралы жинақталған білімде тілді иеленушілердің ұлттық айрықшалығы болатынын айтады.

Әлемнің концептуальды бейнесі тілдік бейнеге қарағанда бай. Өйткені әлемнің концептуалды бейнесінің қалыптасуына әр түрлі ойлау түрлері, соның ішінде вербалды емес ойлау да қатысады. Әлемнің тілдік бейнесі сөздерді, морфологиялық және сөзжасамдық элементтерді, сондай-ақ синтаксистік құрылымдарды қамтиды.

Нәтижелер мен талқылау

Абайдың танымынша, адамды адам етіп, хайуаннан ерекшелеп тұрған ол – ақыл мен сезім. Абайдың тілдік әлемінде «Жан әлемі» концепт өрісіне енетін «Ақыл» концептісі ерекше орын алады. Ақыл сөзінің сөздіктік мағынасы: «Ақыл. 1) Адамның ойлау қабілеті, сана-сезім. 2) Пікір, пайдалы кеңес, өсиет. 3) дұрыс шешім, қиындықтан шығудың жолы, амал, айла» [8, 290-291]. Сөздікте ақыл сөзіне кең түсініктеме бермей, қысқаша атап көрсетіп, әр түрлі мағыналарына мысалдар келтірілген. Сол сияқты «Абай тілінің сөздігінде» де: «Адамның ойлау қабілеті, сана-сезім» - деп қысқа қайырады. Дегенмен Абайдың тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісінің аясы өте кең екенін байқаймыз. Басқа дефиницияларды қоя тұрып, ақыл сөзінің Абай тіліндегі қолданысы мен мағыналарының өзін зерделейтін болсақ, қысқа ғана анықтамалар мен түсініктемелермен шектеле алмайтындығымыз анық.

Қазақ тіліндегі «ақыл» концептісін зерттеген Г.С.Исаева: «Қазақ мақал-мәтелдеріндегі ақылдылық концептісін лұғаттық мәліметке сүйене отырып, үш негізгі мағыналық топтың аясында қарастырамыз. Олар: I. Адамның ойлау қабілеті, сана сезімі; II. Пікір, пайдалы кеңес, насихат; III. Дұрыс шешім, қиындықтан шығатын жол, амал» [9, 75] – деп

көрсетеді. Зерттеу нәтижелері қазақ мақал-мәтелдеріндегі ақылдылық концептісінің мағыналары лексикографиялық мағыналарымен сәйкес келетінін анықтаған. Қазақ халқының тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісін зерделей келе, ғалым Д.С. Рыспаева «ақыл» концептісі халықтың түсінігінде құндылық, қайырымдылық, аса маңыздылық ұғымдарын қамтитынын айтады. Оған адамның зияткерлік және ақыл-ой қабілеттері, өмірлік тәжірибе, өсиет, жағымды мінез-құлық жататынын анықтаған [10,194]. Орыс санасы өрісіндегі Ес, Ақыл, Зерде, Даналық концептілерін зерттеген В.В. Колесов санамен байланысты концептілердің мағыналық қырларының күрделілігіне тоқталып, ақыл – ойға қонымдылық, пайдалылық, заттардың мәні мен ішкі байланыстарын көрсетеді деген пікір айтады. Қай тілде болмасын, «ақыл» концептісінің мағыналық аясы да кең, тілдік номинативтермен берілу жолдары да сан-алуан екенін көреміз [11,76-77].

Абайдың тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісінде күрделілігімен, сан-алуан қырларымен назар аудартады. Абайдың он жетінші қара сөзінде ақыл, қайрат және жүрек үшеуі сөз таластырады. Ақылдың келтірген уәждерін назарға алсақ, «ақыл» концептісінде пайдалы мен зияндыны айырып тани алу мағынасы бар. Яғни, бір нәрсемен екінші нәрсені салыстыра алады. Сонымен бірге пайдалыны қалай табуды біледі. Белгілі бір мақсатқа жетудің амалын, тәсілін, жолы ақыл арқылы табылады. Абайдың «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде ақылдың екіжақтылық сипаты анық танылады:

Қайрат пен ақыл жол табар

Қашқанға да, қуғанға.

Әділет, шапқат кімде бар,

Сол жарасар туғанға.

Қайрат пен ақыл қатар алынып, қашқанға да, қуғанға да жол тауып беретіні айтылады. «Ақыл» концептісінің әлсіз тұсы әділетке жүгіне бермейді екен. Ал енді *әділет* пен *шапағат* жүректің қасиеттері болып табылады. Абай ақыл мен қайрат әділет пен шапағатты ойламай әрекет еткен жағдайды «*Алдың – жалын, артың – мұз*» деп береді. Осындағы екі стихия екеуі де залады: жалын күйдірсе, мұз тоңдырады. Сонымен «Ақыл» концептісінде тек игілік қана емес, зиян да бар екен. Ақылды жамандыққа жұмсаса, ақыл иесі үшін де, басқа үшін де қатерлі болуы мүмкін.

Абайдың тілдік әлемінде «Ақыл» концептісінің бір атрибуты, яғни стихиясы суық болады.

Әуелде бір суық мұз ақыл зерек,

Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.

Абайдың тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісінің *суық мұз ақыл* тіркесіне түскенде, *суық мұз* эпитеті неге алынып тұрғанын түсінуде *зерек* сөзінің қолданылуына назар қою керек. *Зерек* бұл ақылдың таным қызметімен байланысты. Яғни, тез ұғып алатын, мәніне тез жететін деген сияқты мағыналарды береді. Демек, *суық мұз* еш сезімге берілмей, нақты дәлелдерге сүйеніп ойлану, шешім қабылдауды аңғартып тұр деуге болады. Қазақ тілінде *суық ақыл* деген тіркес кездесе бермейді. Қазақ тілінде *суық сөз*, *суық жүріс*, *суық қол* сияқты т.б. сөз тіркестерінде *суық* сөзінің жағымсыз коннотациясы бар. Абайдың қолданысындағы *суық ақылдан* ондай коннотация анық көрініс бермейді. Сонымен бірге *суық мұз ақыл* – *ыстық жүрек* қатар жолдарда келгенде қарма-қарсы қойылып, контраст

тудырып тұр. Суық пен ыстықтың шарпысуы, ыстық жүректің тұла бойды жылытуы, ақылдан жүректің басымдығын аңарту үшін алынған. Абайдың *суық ақыл* қолданысына орыс тіліндегі «холодный рассудок», «холодный разум», «холодный расчет» деген тіркестердің ықпалы болуы мүмкін. Бұл ойымызды Абайдың Я.Полонскийден аударған «Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы» өлеңіндегі мына шумақтар бекіте түседі:

Суық ақыл жүрекке бұйрық жазып,

Оны бір өзі өзгеше жолға салмақ.

Осы шумақта *суық ақыл* сөз тіркесі бар. Әрі ол түпнұсқадағы *холодный рассудок*тың тура аудармасы ретінде берілген.

И будто в груди благородной

Иссякнут живые струи,

И сердцу рассудок холодный

Предпишет законы свои.

Өлең сөзбе-сөз аударылып тұрмағанмен де, мазмұны мен коннотациясы бір-біріне жақын. Жалпы мәтіннің ықпалымен алғанда да, *суық ақыл* – *холодный рассудок* жағымсыз мағыналық реңкке ие болған. Осы мәтінде зорлықшы, мәжбүрлеуші «ақыл» концептісіне қатысты болып тұр. *Суық ақылға* қатысты жағымсыз коннотация зорлықшы, мәжбүрлеуші мағынасынан туған. Сонымен бірге қазақ тіліндегі *суық* сөзінің ауыспалы мағынадағы жағымсыз экспрессиясы да өз үлесін қосқан.

Ал енді Абайдың тілдік әлемінде «ақыл» концептісіне тән негізгі атрибут қандай? Біз бұл жерде ақыл өзінің негізгі қызметіне, яғни таным, ғылым-білімді меңгеру, пайда-зиянды айыру қызметіне қатысты айтып тұрмыз. Абай өзінің «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» өлеңінде:

Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті:

Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

Адамның қасиеті ретіндегі үштің бірі **ақыл нұрлы** екен. Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде: «Дүниенің мәғмурлығы бір түрлі **ақылға нұр** беріп тұратұғын нәрсе» – дейді. Абайтанушылар мағмур – араб тілінен аударғанда *қызық, жақсы* деген мағына береді деп көрсетеді. Демек, дүниенің қызығы ақылдың тану құштарлығын арттырып, таным көкжиегін кеңейтеді екен. **Нұрлы ақыл** – тануға, білуге құштар ақыл. Ақыл – жарықпен, нұрмен ассоциацияланады. Сонымен бірге Абайда иман нұры сөз тіркесі бар, сондықтан *адамдықтың нұры* ақылмен де, иманмен де байланысты дей аламыз. Абайдың он бесінші қара сөзінде **ақылдың көзі** деген сөз тіркесін қолданады. Көз – тура мағынасында жанды жаратылыс иелерінің көру мүшесі. Көрудің өзі жарықпен байланысты, егер жарық болмаса, көз де көре алмайды. Сондықтан қазақ тілінде *күннің көзі, жарықтың көзі, терезенің көзі* деген қолданыстар бар. «Ақыл» концептісінің коннотациясында жарық ұғымы бар. Ал надандық, керісінше, қараңғылықпен байланыстырылады. *Ақылдың көзін байлау* адамды қараңғылыққа, надандыққа ұрындырады.

Көк тұман – алдыңдағы келер заман,

*Үмітті сәуле етіп **көз** көп қадалған.*

Осы өлеңде *көз* ауыспалы мағынада келіп, «Ақыл» концептісіне тән мағынада жұмсалған. **Көз** сөзінің бұл мағынада жұмсалуына оның **ақылдың көзі** тіркесінде

қолданылуы мүмкіндік берген. Қазақ тілінде көз сөзі ауыспалы мағынада қолданылып, *ақылдың көзі, білімнің көзі, ой көзі* сияқты тіркестер жасауға қатыса алады. Осы шумақта ассоциациялық әлемнің жасалуына көк тұман метафорасы тірек болып тұр. Көк тұман – алдындағы келер заман, яғни болашақ – *көк тұман*. Тұман – тура мағынасында буланумен байланысты табиғи атмосфералық құбылыс. Тұман кезінде оның қоюлығына байланысты көру мүмкіндігі төмендейді. Абайдың тілдік әлемінде «ақыл» концептісінің білу, тану қасиетінің мүмкіндігі шектеулі, болашақты нақты білу мүмкін бола бермейді. **Көз** сөзі ауыспалы мағынада қолданылғанда, «Ақыл» концептісінің номинативі бола алады.

Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге,
Көкірегінде болсын **көз**.

Осы шумақта *көкірек көзі* де «ақыл» концептісіне қатысты болып тұр. Яғни, білімді түсіну үшін ақыл керек. Жалпы тану, түсіну ақылдың қызметі болып табылады. *Нұр, сыр* сөзі ауыспалы мағынада келгенде, білім, ақиқат ұғымдарын беріп тұр.

«Жүректе қайрат болмаса» өлеңінде ақыл сәулемен байланыста беріледі. Өлеңде «ақыл» концептісімен байланысты **ақыл, ой** сөздері кездеседі. **Ақылға сәуле қону** – сондай көркем әрі бейнелі образ. Сонымен бірге терең мәні бар. Жарық атаулы: *нұр, сәуле* – тану, білумен байланысты. **Сәуле** сөзі ауыспалы мағынада келіп, Абай тілінде **ақыл** орынына да жұмсалады. Мысалы,

Сәулең болса **кеудеңде**,
Мына сөзге көңіл бөл.
Егер **сәулең** болмаса,
Мейлің тіріл, мейлің өл.

Осы шумақта **сәуле** ақыл орынына қолданылып тұр. Ақылға тану, білумен бірге, ұғыну, түсіну қасиеттері тән. Екінші жолда «*Мына сөзге көңіл бөл*» деп тұруы **сәуле** «ақыл» концептісіне қатысты мағынада жұмсалған деген ойымызды бекіте түседі.

Жүректің көзі ашылса,
Хақтықтың түсер **сәулесі**
Іштегі кірді қашырса
Адамның хикмет **кеудесі**

Осы мәтінде **сәуле** Алла тарапынан келетін ақиқатты білдіріп тұр. Демек, **сәуле** – ақиқат білім. Адам ақиқатты тану үшін **хақтықтың сәулесі** түсуі керек. Хақ Алланың бір аты болып табылады.

Ақылдың Алланы тану қыры да ерекше әрі терең түкпірлеп ойланғанның өзінде бір мәнді түйінге келу өте қиын болып келеді. Бұл Алланы тану мәселесінің өзі күрделі болуымен байланысты деуге болады. Абайдың тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісінде **ақыл өлшеулі**. Оның өлшеулілігі басқа дүниені тани алмауында емес, Алланы тануға қатысты көрінеді. Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде «*Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды*» – дегенде Алланы тану мүлде мүмкін еместігін айтып тұрған жоқ. Ақыл Алланы білінген сипаттары негізінде таниды. Ол сипаттардың өзі адамның ақылы тануы үшін білдірілген. Демек, ақылдың Алланы тану мүмкіндігі шектеулі екен. «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінде Алланы танудағы ақылдың өлшеулі екендігі туралы ойын

«**Ақылға сыймас** ол Алла», «**Ақыл** мен **хауас** барлығын білмейдүр» деп сипаттаған. Дегенмен Абайда «ақыл» концептісіне қатысы тағы бір қолданыс бар: ол – **ақыл** сөзінің **ғақыл** нұсқасында келуі. Бір қарағанда, **ғақыл** – **ақыл** сөзінің дыбыстық нұсқасы деп қарауға да болады. Дегенмен **ғақылдың ақылдан** мағыналық айырмашылығы бары аңғарылады. Абай отыз сегізінші қара сөзінде Аллада бар төрт сипатты: **ғылымды, рахымды, ғадаләтті, құдіретті** атап, толық мұсылман, толық адамның соған сәйкес үш сипатын көрсетеді: **ғылым, рахым, ғадаләт**. Сонымен жауанмәрттіліктің үш сипатымен сәйкестендіргенде **ғақыл – ғылымның** бір аты деп көрсетеді. Әрі Алла тағала үшеуін адам бойында бар қылып жаратқан. Абайдың тілдік әлемінде ғақыл сөзі «ақыл» концептісіне жатады. Дегенмен ақыл сөзі мен ғақылды ерекшелеп тұрған белгілер бар. Ғақыл: 1) ғылымның бір аты; 2) Алла адамның бойында әуелден бар қылып жаратқан; 3) «Бұл **ғақыл, ғылым** – екеуі де өзін зорға есептемекті, залымдықты, адам өзіндей адамды алдамақты жек көреді. Сондай-ақ бұл үш сипат пайғамбарларда, әулиелерде, хакімдерде, кәміл мұсылмандарда болады екен. Мәшһүр Жүсіп те ақылдың танымдық қызметін көрсетеді. Соның ішінде ақыл: 1) нұр, жарық; 2) нұр жүректе жанып, сәулесін миға түсіреді; қызметін мида атқарады; 3) ақыл арқылы Алланы біледі; 4) Алла өзі сүйген пендесіне береді; 5) ғаршыдан бергі заттарды, жаратылыстарды біле алады; 6) ғаршыдан арғыны біле алмайды. Мәшһүр Жүсіп пен Абайдың «ақыл» концептісінде сәйкестіктер бар. Сонымен бірге Мәшһүр Жүсіптің ақылға берген түсініктемесі Абайдың тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісін тануымызға да септігін тигізеді. Мәшһүр Жүсіп **ғақыл – ақыл** сөздерін бір-бірінен бөліп қарамайды. Ғақыл пендесінің жүрегіне Алланың орнатқан нұры деп қарайды. Абай да **ғақылды** адамға Алла беретінін айтады.

Абайдың тілдік танымында «ақыл» концептісінде ақыл барша жаратылысты тани алады: «Өзгені **ақыл ойға қондырады**». Қазақ тілінде **ойға қонымды, ақылға қонымды** деген тұрақты тіркестер бар. Яғни, қисынды, ақылмен қабылдауға болады дегенді білдіреді. Абайдығы **«ақыл ойға қондырады»** тіркесі осы тұрақты тіркестен бастау алып жатқаны байқалады. Сонымен бірге мағынасы кеңейіп, ақылмен біліп, тану, түсініп қабылдай алу деген ұғымда келген.

Адамда ақылдың бастауы неде дегенде, Абайдың жетінші қара сөзінде: «Сол қуат жетпеген, ми толмаған ессіз бала күндегі «бұл немене, ол немене?» деп, бір нәрсені сұрап білсем екен дегенде, ұйқы, тамақ та есімізден шығып кететұғын құмарымызды, ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз?» – дейді. Демек, бала кездегі білуге деген құмарлықты тәрбиелеп, ізденіп, ұстаздан оқу арқылы дамытқанда, ақыл табылады екен.

Абай «Сегіз аяқ» өлеңінде «ақыл» концептісіне қатысты **ми, ой** сөздері мен **ойда көз** сөз тіркесі берілген. Адам баласы ақылдың керектігін білгенмен де, егер оны талаптанып іздемесе, ақыл табылмайды. Абайдың «ақыл» концептісінде ақыл үнемі ізденіп, жетілдіріп отыруды қажет етеді. Егер ақылды дамытып отырмаса, ол да тозады, әлсірейді. Осы жағдайды Абай өзінің отыз бірінші қара сөзінде ақылды дамытуға зияны тиетін төрт кеселді атайды: **салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, қайғы, құмарлық**. Егер осы кеселдерден қашық болса, адам ақылын дамытып, ғылымға қол жеткізеді. Олай болмаған жағдайда, надандықтың шырмауына түсуі әбден мүмкін.

Қорытынды

Абайдың тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісінде ақыл – іздену, көріп, білу, оқу арқылы табылады. Ақылдың тану, білу қабілетінің өзі нұр, сәуле сияқты. Ақылдың да жарқырай түсуі үшін қуат керек. Ол рухани қуат-қайрат болып табылады. Ақыл қайратты билеп тұрса, қуаты да күшейіп, тереңге бойлайды. Ал олай болмаса, үстірттеп бетінде ғана жүреді. Ол тереңдік не дегенде, ол – білім, ғылым. Адам ақыл арқылы ғылымды түсініп, меңгереді. Ақыл жақсылыққа да, жамандыққа да қызмет етеді. Жамандық үшін *амал, айла* тауып береді.

Абайдың тілдік әлемінде «ақыл» концептісіне тән қасиеттер мен сапалар көбінесе надандыққа тән сипаттармен салыстырылып, қарама-қарсы қойылып отырады. **«Ақыл – мизан»** таразы сияқты, ақ-қараны, жақсы-жаманды, дұрыс-қатені айырады. Таразы болғаннан кейін біз әр нәрсенің қажет мөлшерін ақыл арқылы біле аламыз. Абайдың «ақыл» концептісінде сыншылдық бар. *Ойға түстім, толғандым, мінімді қолға алдым, Тексеруге ойландым* – тілдік қолданыстары «ақыл» концептісінің аясында деп айта аламыз. **Ой, толғану, тексеру, ойлану** сөздерінің ақыл-ой процесімен байланысты екені күмәнсіз. *Мінімді қолға алдым, тексеру* де ойлауды білдіреді. Әрі жай ойлану емес, қолға алу – тұрақты тіркесінің мағыналарына назар аударсақ: 1) белгілі бір іске кірісу, іспен айналысу деген мағынаны білдіреді; 2) белгілі бір нәрсені жан-жақты тексеріп көру, сынау; 3) өзінің ісіне сын көзбен қарау, түзелу, қателікті жеңу, кемшілікті жою.

Абай от төртінші қара сөзінде бойын жаманшылықтан жиып алу, әділетсіз болса, көптің айтқанына көне бермеу, дұрыстықты мойындау – бұл **әділетті ақылдың** ісі екенін айтады. Абайдың тілдік әлемінде әділет жүректің қасиеті екенін білеміз. **Ақыл әділетті** жүректің дегеніне көнсе, өзі де **әділетті** болады. Демек, **әділетті ақыл – әділетті жүрекке** билеткен ақыл болады.

Абайдың тілдік әлемінде ақылдың өзі метафизикалық құбылыс емес, үнемі дамып жетіліп отыратын құбылыс болып табылады. Өйткені үнемі дамып отыру, кемелдену адамзаттың табиғатына тән болып келеді. Ақылды дамыту арқылы «ақыл» концептісінің де аясы кеңі түседі. Абай **«Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі»** – дейді. **Ар, ұяттың күзетшісі** болу үшін **ақылдың** дамуы жоғары дәрежеде болу керек. Ақыл арқылы адамның да дәрежесі артып отырады. Абай отыз сегізінші қара сөзінде: «Адаспай тура іздеген **хакімдер** болмаса, дүние ойран болар еді» – дейді. Хакімдердің ақылы арқылы адамдар Алланы таниды, дүниедегі әрбір нәрсенің сырын біледі. Хакімдер адам баласына тура жол көрсетушілер екен. Осындай дәрежеге жету, әрине, ақыл арқылы мүмкін болады. Олар үшін хақты тану және дүниенің құпия сырларын білу дүниенің басқа ләззаттарынан жоғары тұрады. Абайдың тілдік әлемінде «ақыл» концептісі хакімдер, ғалымдар арқылы жеке адамның емес, бүкіл адамзаттың игілігі үшін қызмет етеді. Міне, ақыл адамзаттық игілікке айналатын даму биігіне жеткенде ғана кемеліне келген ақыл болады. «Ақыл мен жан – мен» – дейтін дәрежеге жетіп, мәңгі өлмейтін қасиетке ие бола алады. Адамның кемелдігі әділетті, шамағатты жүрекке ақыл мен қайратты билетуі арқылы мүмкін болады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Бибекөв Қ.Т. – эмпирикалық материалды жинақтап, әдеби шолу жасады, **Оразғалиева Л.М.** – ғылыми-зерттеудің әдіс-тәсілдерін анықтап, жинақталған материалды талдады. **Мусабаева Г.М.** – мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, деректердің дұрыстығын тексерді.

Әдебиеттер тізімі

1. Хвесько Т.В., Басуева Н.Ю. Актуализация авторских интенций в художественном тексте // Язык и культура. – 2024. – № 68. – С. 108–121. DOI: 10.17223/19996195/68/6
2. Карасик В. И. Языковая матрица культуры. – М.: Гнозис. – 2013. – 319 с.
3. Жансүгіров І. Абайдың сөз өрнегі. [Электронды ресурс] – 2012. – URL: <https://abainst.kz/?p=758> (қараған күні: 01.09.2024)
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия. – 2004. – 208 с.
5. Уәли Н.М. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол.ғыл.докторы ... дисс. авторефераты. – Алматы. – 2007 ж. – 52 бет.
6. Бисенбаева М.К. Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары негізінде): философия докторы (PhD) ... диссертация. – Алматы, 2019. – 169 б.
7. Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово: Графика. – 2004. – 386 с.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық; Қ-М. – Алматы: Арыс. – 2011. – Т10. – 752 б.
9. Исаева Г.С. Қазақ әлемінің тілдік бейнесіндегі «ақыл» концептісі: паремиологиялық талдау//А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. – 2015. №2. – 72-80бб.
10. Рыспаева Д.С. Языковая репрезентация концепта «ақыл/ум» в картине мира казахского народа // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – Т. 64. № 1 (2022). – С181-198. DOI: 10.48371/PHILS.2022.64.1.
11. Колесов В.В. Концепты Рассудок, Разум, Ум и Мудрость в поле русского сознания // Гуманитарный вектор. Сер.: Филология. Востоковедение. – 2016. – Т. 11, № 3. – С. 75-86. DOI: 10.21209/2307-1834-2016-11-3-75-86.

К.Т. Бибекөв*¹, Л.М. Оразғалиева², Г.М. Мусабаева³

^{1,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Astana IT University, Астана, Казахстан

Концепт «разум» в языковом мире Абая

Аннотация. В статье анализируется смысловая сфера вербализации и дефиниции концепта «разум» в языке произведений Абая с позиции лингвоконцептологического подхода. В казахском

языкознании концепт «разум» в произведениях Абая не был объектом исследования. Концепт «разум» в языке Абая тесно связан с мировоззрением казахского народа, с исламским познанием, а также имеет значение и смысловые особенности, присущие только творчеству поэта. Значения, относящиеся к понятию "разум", такие, как разум, наука, мысль, глаза, луч, интеллект и т. д., выражаясь словами *холодный ум, холодный ледяной разум, сияющий разум, глаза разума, справедливый разум, разум* и т.д., становятся более конкретными во фразах. Концепт "разум" обладает такими качествами, как познание, наука-овладение знаниями, различение пользы-вреда, сравнение, проверка, анализ и т.д. Понятие «разум» в языковом мире Абая измеримо. Его измеримость проявляется не в его неспособности распознавать потусторонний мир, а в его способности распознавать Аллаха. Кроме Аллаха, все существа могут быть познаны разумом. Абай обращает внимание на то, что разум – это постоянно развивающееся явление.

Ключевые слова: концепт, разум, языковая картина мира, наука, мысль, лингвоконцептология.

K.T. Bibekov^{*1}, L.M. Orazgaliyeva², G.M. Mussabayeva³

^{1,3} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

² Astana IT University, Astana, Kazakhstan

The concept of "mind" in the language world of Abai

Abstract. The article employs the linguo-conceptological approach to analyse the semantic sphere of verbalisation and definition of the "mind" concept in Abai's language. To the best of the present author's knowledge, the concept of "mind" in Abai's works has not previously been the subject of research in Kazakh linguistics. The concept of "mind" in Abai's language is closely connected with the worldview of the Kazakh people, Islamic knowledge, and holds meanings and semantic features unique to the poet's creativity. The linguistic expression of this concept, as evidenced by the employment of terms such as *mind, science, thought, eyes, ray, and intellect*, is manifested in phrases like "cold mind", "icy cold mind," "radiant mind," "the eyes of mind," "fair mind or righteous reason" and "mind" thereby acquiring a heightened degree of concreteness within the context of the text. The concept of "mind" encompasses qualities such as cognition, science – mastery of knowledge, differentiation of benefit and harm, comparison, verification, analysis, etc. In Abai's linguistic world, the concept of "mind" is measurable. This measurability is not indicative of an inability to perceive the otherworldly, but rather, it is a testament to one's capacity to recognize Allah. Abai highlights the dynamic and evolving nature of the mind.

Keywords: concept, mind, linguistic worldview, science, thought, linguoconceptology.

References

1. Hvesko T.V., Basueva N.YU. Aktualizatsiya avtorskih intentsij v hudozhestvennom tekste [Actualization of author's intentions in a literary text]. *Yazyk i kul'tura*, 68, 108–121 (2024). DOI: 10.17223/19996195/68/6. [in Russian]
2. Karasik V. I. *Yazykovaya matrica kul'tury* [The linguistic matrix of culture]. (Moscow, 2013, 319 p.) [in Russian]

3. Zhansygirov I. Abaidyn soz ornegi [Abai's word expression] [Electronic resource] – 2012. – Available at: URL: <https://abainst.kz/?p=758> (accessed: 09.10.2024) [in Kazakh]
4. Maslova V.A. Lingvokul'turologiya [Cultural linguistics] (Moscow, 2004, 208 p.) [in Russian]
5. Uali N.M. Kazakh soz madenietinin teoriyalykh negyzdery [Theoretical foundations of Kazakh speech culture] (Almaty, 2007, 52 p.) [in Kazakh]
6. Bisenbaeva M.K. Etnomadeni leksikanyn tanyndyk-katysymdyk kyzmety (aimaktyk leksika materialdary negyzynde) [Cognitive and participatory function of ethnocultural vocabulary] (Almaty, 2019, 169 p.) [in Kazakh]
7. Pimenova M.V. Dusha i duh: osobennosti konceptualizatsii [Soul and spirit: features of conceptualization] (Kemerovo, 2004, 386 p.) [in Russian]
8. Kazakh adebi tylynyn sozdygy: on bes tomdyk [Dictionary of the Kazakh Literary Language]. Vol. 10. Kh-M. (Almaty, 2011, 752 p.) [in Kazakh]
9. Isaeva G.S. Kazak alemynyn tyldyk beinesynde «akyl» konceptysy: paremiologiyalyk taldaу [The concept of "mind" in the linguistic picture of the Kazakh world: paremiological analysis]. A.Baitursynov Logistical Education Tyltanym, 2, 72-80 (2015) [in Kazakh]
10. Ryspaeva D.S. Linguistic representation of the concept "akyl/um" in the picture of the world of the Kazakh people. Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series: Philological sciences, 64, 1 (2022). DOI: 10.48371/PHILS.2022.64.1. [in Russian]
11. Kolesov V. V. Koncepty Rassudok, Razum, Um i Mudrost' v pole russkogo soznaniya [The concepts of Reason, Reason, Mind and Wisdom in the field of Russian consciousness]. The humanitarian vector. Philology and Oriental Studies Series. 11, 3, 75-86 (2016). DOI: 10.21209/2307-1834-2016-11-3-75-86. [in Russian]

Авторлар туралы мәліметтер:

Бибеков Қаныш Тлеужанұлы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2850-9637.

Оразғалиева Лаура Муратбековна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7795-1339.

Мусабаева Гүлназ Манаровна – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: mussabayeva_gm_1@enu.kz, ORCID: 0000-0002-3004-7307.

Бибеков Қаныш Тлеужанұлы – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2850-9637.

Оразғалиева Лаура Муратбековна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7795-1339.

Мусабаева Гульназ Манаровна – старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: mussabayeva_gm_1@enu.kz, ORCID: 0000-0002-3004-7307.

Bibekov Kanysh Tleuzhanuly – corresponding author, candidate of Philological Sciences, Associate professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2850-9637.

Orazgalieva Laura Muratbekovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7795-1339.

Mussabayeva Gulnaz Manarovna – Master of Pedagogy, Senior Teacher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: mussabayeva_gm_1@enu.kz, ORCID: 0000-0002-3004-7307.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).